

νετοί νὰ χτίζουν, ἀπὸ τὸ ἔτος 1065, τὸν περίλαμπρο ναὸ ποὺ βασιίσθηκε στὸ πρότυπο τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων.

8

Ἄν ἡ μορφή τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἦταν γιὰ τὰ μάτια μου, ὡς ἀρχιτεκτονικὸ δημιούργημα, μιὰ γνώριμη μορφή, ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἰωάννου καὶ Παύλου ποὺ βρίσκεται πλάϊ στὸν Ἅγιο Μάρκο, καθὼς καὶ ἡ Σάντα Μαρία Γκλοριόζα ντεϊ Φράρι, μὲ ξάφνιασαν σὰν κάτι ἀπόλυτα νέο καὶ ὡς τότε ἄγνωστο. Δὲν εἶχα ἰδεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ στὸν Μυστρά κτίσματα ποὺ νὰ μοιάζουν μὲ τοὺς δυὸ αὐτοὺς ναοὺς. Σὲ ποιά παράδοση στηρίχθηκαν οἱ ναοὶ αὐτοί, ἀφοῦ δὲ στηρίχθηκαν στὴ δική μας Χριστιανικὴ παράδοση; Οἱ δικές μας ἐκκλησιῆς ἔχουν τὴν τάση νὰ τὰ στρογγυλεύουν ὅλα· οἱ τρούλλοι καὶ ὅλες οἱ γραμμὲς τους, καθὼς καὶ ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ πλάτος καὶ στὸ μῆκος τους, ἐκφράζουν ἔντονα τὴν τάση αὐτή. Οἱ δυὸ ἐκκλησιῆς τῆς Βενετίας ποὺ ἡ μορφή τους μὲ ξάφνιασε ἔχουν τὴν τάση νὰ τὰ ὀξύνουν ὅλα· οἱ γραμμὲς τείνουν πρὸς τὸ ὕψος, ἓνα ἰδανικὸ ὕψος ποὺ δὲ μποροῦν βέβαια ποτέ τους νὰ τὸ φθάσουν, τὸ μῆκος τῶν ναῶν αὐτῶν εἶναι ἔντονα μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ πλάτος τους, κ' ἔτσι τὸ νόημα ποὺ ἐνσαρκώνουν εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ στρογγυλοῦ, τοῦ κλειστοῦ, τοῦ κουκουλωμένου κόσμου. Ἡ Σάντα Μαρία Γκλοριόζα εἶναι στὴν τάση της νὰ ὀξύνει τὴν κάθε αἰσθητὴ μορφή πολὺ πιὸ χαρακτηριστικὴ κι' ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ἰωάννου καὶ Παύλου. Ποῦ τὴν διδάχθηκαν τὴν τέτοια τάση οἱ Βενετοί; Ὁ Καρλομάγνος εἶχε παραδεχθεῖ ὁ ἴδιος ὅτι ἡ Βενετία ἀνήκει στὸν κόσμο τῆς Ἀνατολῆς ποὺ κέντρο του εἶναι ἡ Κωνσταντινούπολη. Ἐτσι, ἡ Βενετία πῆρε πολλὰ ἀπὸ μᾶς καὶ μοιάζει σὰ μιὰ προέκταση καὶ σφήνα τοῦ δικοῦ μας κόσμου μέσ' στὴ Δύση. Ὡστόσο, ἡ Βενετία ἔγινε καὶ τὸ κρισιμώτερο σημεῖο τῆς γῆς ὅπου διασταυρώνονται ἡ Ἀνατολή καὶ ἡ Δύση. Ἐτσι, ἀφομοίωσε καὶ στοιχεῖα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτικὰ καὶ ζωγραφικὰ ποὺ εἶναι ἄγνωστα σὲ μᾶς καὶ ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν ἠπειρωτικὴ Δύση. Τέτοια στοιχεῖα προβάλλουν καὶ σ' ὀρισμένες εἰκονογραφίες τοῦ Ἁγίου Μάρκου ποὺ δὲν εἶναι ὅλες ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴ δική μας τέχνη, καθὼς καὶ στὸ ἔξοχο παλάτι τῶν δόγηδων καὶ σ' ἄλλα μέγαρα ποὺ ἀντίκρυσαν στὸ μεγάλο κανάλι τῆς Βενετίας.

Δὲν πῆγα στὸ Μιλάνο (στὸ Μεδιόλανο, ὅπως ἐξακολουθοῦν νὰ τὸ λέν οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς δικούς μας). Ἄκουσα, ὅμως, ὅτι ὑπάρχει ἐκεῖ ἓνας μεγάλος καθεδρικός ναὸς ποὺ ἡ τάση του πρὸς τὸ ὕψος εἶναι τόσο ἔντονη καὶ ὀξεῖα, κ' εἶναι συνυφασμένη μὲ μιὰ τόσο ἐκκεντρικὴ ἄρνηση κάθε γήινου στρογγυλοῦ στοιχείου, ποὺ μοιάζει σὰν τάση πρὸς τὸ ἄπειρο. Χωρὶς νὰ ἰδῶ τὸν καθεδρικό

ναὸ τοῦ Μιλάνου, κατάλαβα — ἀντικρύζοντας τὶς ἔστω πολὺ πιὸ συγκρατημένες μορφές τῶν δυὸ ναῶν τῆς Βενετίας ποὺ ἀναφέρω παραπάνω — ὅτι οἱ ἄνθρωποι στὴ Δύση ἄρχισαν νὰ ζητοῦν τὸ ἄφθαστο, ἐκεῖνο ποὺ δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ πραγματοποιηθεῖ, τὸ ἀσυμβίβαστο μὲ κάθε λογικὴ ἀνθρώπινη προσδοκία, ὅ,τι εἶναι ἀπώτερο ἀπὸ κάθε συλληπτὴ ἀπόσταση. Ἡ ἐπιθυμία τους αὐτὴ εἶναι δαιμονικὴ, χωρὶς νᾶναι βέβηλη. Δὲ ζητοῦν νὰ φθάσουν στὸν Θεὸ γιὰ νὰ παραβληθοῦν μαζί του. Ὁχι, δὲ νομίζω ὅτι ὁ πόθος τους εἶναι σατανικὸς. Ζητοῦν νὰ φθάσουν στὸν Θεὸ γιὰ νὰ ὑπακούσουν μὲ τρόπο πιὸ ἄμεσο καὶ πιὸ οἰκεῖο στὸ νεῦμα του καὶ στὴ φωνή του. Ἡ τάση αὐτὴ εἶναι ἐπικίνδυνη, μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὴν παραφροσύνη, ἀλλὰ δὲ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι εἶναι κακὴ καὶ πονηρὴ.

Μπορεῖ, ὅμως, ἡ τάση πρὸς τὸ ἄφθαστο καὶ τὸ ἄμετρο νὰ ἐκφρασθεῖ σ' ἓνα κτίσμα ἢ σ' ἓνα ποίημα ποὺ νᾶναι ὠραῖο; Ὁ Πλήθων ἔλεγε ὄχι. Ὄταν τὸν ρώτησα, τοῦ φάνηκε περίεργο ὅτι τοῦ ἔθεσα ἓνα τέτοιο ἐρώτημα καὶ μοῦ εἶπε μὲ τόνο αὐστηρὸ ὅτι τὸ ὠραῖο «ἐν μέτρῳ τε καὶ τοῖς συμμέτροις διωκτέον». Ξέρω ὅτι εἶχε δίκιο. Τὸν κανόνα τοῦ ὠραίου τὸν ἐθέσπισαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, καὶ ὁ Πλήθων σεβόταν τὸν κανόνα αὐτὸν ἀπόλυτα. Δὲν ὑπάρχει, ὅμως, τὸ ὠραῖο καὶ ὡς ἐξαίρεση, ὡς παράβαση, ὡς παρανομία; Ὄταν πῆγα στὴ Φλωρεντία, εἶδα ὅτι εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνεται μιὰ τάση ἐπιστροφῆς στὸν Ἑλληνικὸ κανόνα. Κι' ὁ Πλήθων ἱκανοποιήθηκε. Ἐλεγε, μάλιστα, ὅτι βρέθηκε στὴ Φλωρεντία τὴν ὥρα ποὺ ἡ παρουσία του ἦταν ἀναγκαία γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν τάση αὐτὴ ποὺ θὰ σώσει τὴ Δύση, ἀπομακρύνοντάς τὴν ἀπὸ τὰ σημεῖα καὶ τέρατα ποὺ, μέσ' στὸ σκοτάδι τῆς ἀμάθειας, ἐπικρατοῦσαν ἕως χθές. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι κάτι μεγάλο καὶ ὠραῖο προετοιμαζόταν, ὅπως διαπίστωσα κ' ἐγώ, στὴ Φλωρεντία. Δὲ συμφωνῶ, ὅμως, μὲ τὸν Πλήθωνα ποὺ θεωροῦσε καθετὶ ποὺ δὲν ἦταν σύμφωνο μὲ τὸ Ἑλληνικὸ μέτρο φοβερὸ καὶ ἄσχημο. Ὑπάρχουν καὶ παραβάσεις ποὺ μπορεῖ νᾶναι ὠραῖες καὶ τέτοιες σημειώθηκαν πολλές, ὄχι μόνο στὴ Δύση, ἀλλὰ καὶ στὴ δική μας Χριστιανικὴ τέχνη, προπάντων στὴ ζωγραφικὴ. Τὸ μέτρο εἶναι πάντοτε ὠραῖο. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἄμετρο δὲν εἶναι πάντοτε ἄσχημο. Δὲν ἔτεινε, τάχα, πρὸς τὸ ἄμετρο κι' αὐτὸς ὁ Ἕλληνας Ἐμπεδοκλῆς; Ἀκόμα καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα σημειώθηκαν μεγάλες καὶ ὠραῖες παραβάσεις.

9

Δὲ γεννήθηκα καὶ δὲν ἀνατράφηκα στὴν Κωνσταντινούπολη, κ' ἔτσι δὲ συμμερίσθηκα ποτὲ μου τὴν ὑπεροψία ἐκείνων ποὺ θεωροῦσαν τοὺς Δυτικούς κατώτερους καὶ μάλιστα βαρβάρους. Κι' ὁ

δάσκαλός μου, χωρίς να χαι επισκεφθεῖ τὴ Δύση, εἶχε ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὸν Δημήτριο Κυδώνη πού, μολονότι ἔζησε τὰ πιὸ πολλὰ χρόνια τῆς ζωῆς του στὴν Κωνσταντινούπολη, εἶχε ἀντιδράσει ἔντονα στὴν ὑπεροψία πού ἐπικρατοῦσε ἐκεῖ, καὶ εἶχε ἀγωνισθεῖ γιὰ νὰ φέρει τὴν Κωνσταντινούπολη σὲ μιὰ γόνιμη διαλεκτικὴ σχέση μὲ τὸ πνεῦμα τῶν Δυτικῶν. Ἔτσι, πῆγα στὴν Ἰταλία χωρὶς καμμιά ἀρνητικὴ προκατάληψη, βέβαιος μάλιστα ὅτι θ' ἀντίκρυζα κ' ἐκεῖ ἕνα κόσμον πού δὲ θάταν πολὺ κατώτερος ἀπὸ τὸν δικό μας κόσμον. Ὡστόσο, παρ' ὅλη τὴν εὐνοϊκὴ προετοιμασία τῆς ψυχῆς μου, δὲ φανταζόμουν ποτὲ ὅτι ἡ Δύση θ' ἀποκάλυπτε στὰ μάτια μου ἕναν κόσμον ἰσότιμον μὲ τὸν δικό μας, ἕναν κόσμον πού ὀρισμένες μάλιστα ἐκδηλώσεις του εἶναι καὶ κάπως ἀνώτερες ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἐκδηλώσεις τοῦ δικοῦ μας κόσμου. Εἶχα ἀκούσει κάτι γιὰ τὸν Δάντη, γιὰ τὸν Βοκκάκιον καὶ γιὰ τὸν Πετράρχην. Ἄλλὰ, ἐκτὸς ἀπὸ κάποιο λατινικὰ γραμμένο ἔργον τοῦ Βοκκάκιου πού μεταφράσθηκε στὰ Ἑλληνικά, δὲν εἶχα γνωρίσει τὰ ἔργα τους πού γράφηκαν στὴ νέα Ἰταλικὴ γλῶσσα καὶ μάλιστα στὸ «νέον γλυκὸ ὕφον» πού ἐχρησιμοποίησε ὁ Δάντης (ὅπως τὸ λέει ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, βάζοντας τὸν ποιητὴ Μπονατζίουνταντὲ Λούκκα, στὸ Πουργατόριον, νὰ τὸ ἀναγνωρίζη ὡς γεγονός). Ἐπρεπε νὰ μάθω Ἰταλικά — κι' ἀπὸ τὶς πρῶτες μέρες πού ἔφθασα στὴ Βενετία, ἄρχισα νὰ τὰ μαθαίνω — γιὰ νὰ μπορέσω νὰ γνωρίσω τὶς ἐκδηλώσεις ἐκεῖνες τοῦ δυτικοῦ πνεύματος πού ἦταν νέες καὶ πρωτότυπες καὶ πού δὲν ἀντιστοιχοῦσαν σὲ καμμιά δική μας ἐκδήλωση, εἴτε ἀρχαία εἴτε νεώτερη. Ἔτσι, βεβαιώθηκα — κι' αὐτὸ μὲ γέμισε αἰσιοδοξία — ὅτι ὑπάρχει ἀκόμα (ὄχι μόνο στὴν ὕλικὴ ἔκτασιν τῆς γῆς πού ἀπὸ τὸν Πυθέα ὡς τὸν Βενετὸ Μάρκο Πόλο τὴν ἐξερευνοῦν ἀδιάκοπα οἱ τολμηροί, ἀλλὰ καὶ στὴν πνευματικὴ ὑπόστασιν τοῦ κόσμου) χῶρος ἀνεξερεύνητος πού μπορεῖ ν' ἀνακαλυφθεῖ. Ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Βιργίλιος δὲν ἔκαμαν περιττὸ τὸν Δάντη. Ὅπως ὁ Πίνδαρος δὲν ἔκανε διόλου περιττὴ τὴν ἔλευσιν Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, ἔτσι κι' ὁ Θεόκριτος ἢ ὁ Ὀράτιος δὲν ἔκαμαν περιττὴ τὴν προβολὴν τοῦ Πετράρχη ἢ τοῦ Βοκκάκιου. Καὶ ποιὸς ξέρει πόσοι καὶ ποιοὶ θὰ ρθοῦν αὔριον ἢ μεθαύριον πού θ' ἀποδείξουν μὲ τὴν παρουσίαν τους ὅτι οὔτε ὁ Δάντης ἢ ὁ Πετράρχης δὲν τάχθηκαν νὰ φθάσουν στὸ τελευταῖον ἄκρον τοῦ ποιητικοῦ λόγου καὶ νὰ ἐξαντλήσουν τὴ μεγάλη πηγὴ.

10

Οἱ σκέψεις αὐτὲς ἀποκρυσταλλώθηκαν μέσα μου ἀφοῦ ἔμαθα καλὰ τὰ Ἰταλικά (παράλληλα μ' αὐτὰ συμπλήρωσα τὶς γνώσεις μου καὶ στὰ Λατινικά) κι' ἀφοῦ πῆγα πιά στὴ Φλωρεντία.

Ὡστόσο, ἀπὸ τὶς πρῶτες ὥρες τῆς διαμονῆς μου στὴ Βενετία αἰσθάνθηκα ὅτι ἡ ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα τῶν Δυτικῶν παλεύουν ν' ἀνοίξουν νέους δρόμους. Στὴ Βενετία, ὅπως διαπίστῳσα ὅταν ἔμαθα Ἰταλικά, δὲν εἶχε καλλιεργηθεῖ ἰδιαίτερα ὁ Ἰταλικὸς λόγος· ἐπικρατοῦσαν ἀκόμα τὰ Λατινικά, κ' ἔτσι ἡ γλῶσσα ποὺ ὁ Δάντης καὶ ὁ Πιτράρχης διαμόρφωσαν σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς ὠραιότερες γλῶσσες τοῦ κόσμου χαρακτηριζόταν στὴ Βενετία ὡς «volgar lingua». Γιὰ νὰ αἰσθανθῶ, ὅμως, μπαίνοντας στὴ Βενετία, ὅτι κάτι νέο καὶ μεγάλο δημιουργεῖται στὴ Δύση, δὲ χρειάστηκα — οὔτε μποροῦσα, ἀγνοώντας ἀκόμα τὰ Ἰταλικά — νὰ ἐπικοινωνήσω μὲ τὰ γραπτὰ Ἰταλικά κείμενα τῶν τελευταίων ἑκατὸν πενήντα ἐτῶν· ἄρκεσαν ὅσα εἶδα μὲ τὰ μάτια μου — κ' εἶδα τὶς ἐκκλησιές, τὰ μέγαρα, τὶς γέφυρες, τὸ ὕφος τῶν ἀνθρώπων — γιὰ νὰ κυριεύσει τὴν ψυχὴ μου σεβασμὸς βαθύτατος, καθὼς κ' ἡ βεβαιότητα ὅτι κάτι πολὺ μεγάλο προμηνύεται στὴ Δύση.

Οἱ συνταξιδιώτες μου, ὁ Σὺλβεστρος Συρόπουλος καὶ οἱ ἄλλοι ἐξωκατάκληλοι ἄρχοντες τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (οἱ «σταυροφόροι», ὅπως προτιμοῦσε ὁ Συρόπουλος νὰ ὀνομάζει τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς συναδέλφους του), καθὼς καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες καὶ ἱερωμένους, δὲν πρόσεξαν διόλου ὅσα πρόσεξα ἐγώ. Ὁ Πλήθων, χωρὶς ἄλλο, εἶδε καὶ πρόσεξε ὅσα ἔπρεπε νὰ ἰδεῖ καὶ νὰ προσέξει, ἀλλὰ δὲν ἤθελε νὰ μιλήσει καὶ νὰ παραδεχθεῖ ὅτι τὰ εἶδε. Ὁ Βησσαρίων ξεχώριζε ἀνάμεσα σ' ὄλους καί, μολονότι φανατικώτατος Ἕλληνας ὅπως κι' ὁ Πλήθων, εἶχε ἀνοίξει τὰ Ἑλληνικά του μάτια γιὰ ν' ἀντικρύσει καὶ ν' ἀφομοιώσει καὶ ὅ,τι δὲν εἶναι Ἑλληνικό.

Κι' ἂν ἤθελαν, ὅμως, νὰ κοιτάξουν γύρω τους οἱ συνταξιδιώτες μου καὶ ν' ἀνακαλύψουν ὅ,τι καὶ πίσω ἀπὸ τὶς λαμπρὲς ἐπιφάνειες τῆς Βενετίας, τῆς Φερράρας καὶ τῆς Φλωρεντίας εἶχε ἀρχίσει ν' ἀνασαίνει, ἡ ἀδιάκοπη φροντίδα τους γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα τοὺς ἐμπόδιζε νὰ τὸ κάμουν. Στὴ Βενετία, μάλιστα, ὅπου ὁ αὐτοκράτωρ μὲ τὴ δική του ἀκολουθία ἔμεινε εἴκοσι περίπου μέρες καὶ ὁ πατριάρχης μὲ μᾶς τοὺς ἄλλους λίγες μέρες παραπάνω, ἦταν ὁ ἐκνευρισμὸς ὄλων τόσο μεγάλος ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν ἀντιληφθοῦν οἱ περισσότεροι τίποτε πέρα ἀπὸ τὸ ἄμεσα ὄρατό. Τὸν καιρὸ τους τὸν ἔχαναν σὲ ἀδιάκοπες συζητήσεις, σὲ καυγάδες, σὲ τρεξίματα ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα στὸν πατριάρχη κι' ἀπὸ τὸν πατριάρχη στὸν αὐτοκράτορα, σὲ ἰδιαίτερα συμβούλια καὶ διαβούλια. Κ' ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ ἀνησυχίες καὶ οἱ συζητήσεις δὲν ἦταν ἀπόλυτα ἀδικαιολόγητες. Ὁ Πάπας, χωρὶς νὰ περιμένει τὴν ἄφιξη τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ πατριάρχη, εἶχε δημιουρ-

γήσει ένα τετελεσμένο γεγονός. Ἡ σύνοδος εἶχε ἀρχίσει νὰ συνεδριάξει. Στις 27 Ἰανουαρίου εἶχε μπεῖ ὁ Πάπας στὴ Φερράρα, καὶ τὴν ἴδια ἡμέρα ποὺ ἐμεῖς φθάναμε στὴ Βενετία εὐλογοῦσε ὁ Εὐγένιος τὴ σύνοδο. Ἡ πράξη αὐτὴ ἦταν φυσικὸ νὰ ξενίσει ὄλους μας καὶ νὰ προκαλέσει τὴν ἀγανάκτηση ἐκείνων ποὺ ἦταν ἀνθενωτικοί. Ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός, ἔχοντας καὶ τὸν Πλήθωνα, τὸν παλαιὸ του δάσκαλο, συμπαραστάτη, ἔλεγε ὅτι ἔπρεπε νὰ γυρίσουμε στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ νὰ συνεννοηθοῦμε μὲ τοὺς συνοδικούς τῆς Βασιλείας. Καὶ τὸ πρόβλημα, ἄλλωστε, αὐτὸ — ἂν, δηλαδή, ἔπρεπε νὰ πᾶμε στὴ Φερράρα ἢ στὴ Βασιλεία — δὲν εἶχε λυθεῖ μὲ τρόπο τελεσίδικο.

Ὁ εὐφύεστατος δόγης Φραγκίσκος Φόσκαρι ἔδωσε στὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη, στὶς κρίσιμες ἐκείνες ὥρες, πονηρὲς συμβουλές. Δυσανεστημένος ποὺ ὁ Πάπας δὲν προτίμησε τὴ Βενετία ὡς ἔδρα τῆς συνόδου, ἀλλὰ καὶ συνηθισμένος (αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ πολιτικὴ παράδοση τῶν δόγηδων) νὰ παίζει διπλὸ παιχνίδι, ἔδειξε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὸν πιὸ κατανυκτικὸ σεβασμὸ του στὸν ἀπεσταλμένο τοῦ Πάπα καρδινάλιο «τοῦ σταυροῦ» (τῆς Σάνκτα Κρότσε) Νικόλαο Ἀλμπεργκάτι, «κατέχων τὰ κράσπεδα τοῦ καρδιναλίου ἱματίου» ὅταν πῆγε ὁ καρδινάλιος νὰ χαιρετήσῃ τὸν πατριάρχη, κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά προσπάθησε νὰ ὑπονομεύσῃ τὴ συνεννόηση τοῦ αὐτοκράτορος μὲ τὸν Πάπα. Ὁ Συρόπουλος γράφει στ' ἀπομνημονεύματά του ποὺ κάθε τόσο μᾶς διάβαζε: «Εἶπεν οὖν ὁ Δοῦξ τῷ Βασιλεῖ, ὅτι ἡ Βενετία ἐστὶν ὡς ἂν ἰδική σας, δύνασθε ἀναπαυθῆναι καλῶς ἐν αὐτῇ μέχρις ἂν ἐθέλητε. Συμβουλεύω οὖν, ὅτι κρεῖττον ἐστὶν ἵνα προσμείνητε ἐν τῇ Βενετία, καὶ ἀποπειράσῃσθε καὶ τοῦ Πάπα καὶ τῆς συνόδου» (τῆς Βασιλείας). «Ἐλεύσονται γὰρ ἑκατέρωθεν καὶ ζητήσουσι καὶ ἀξιώσουσι πρὸς σφᾶς αὐτοὺς ἀπελθεῖν, καὶ τότε ζητήσετε καὶ ὑμεῖς τὰ ὑπὲρ ἑαυτῶν. Καὶ ὅπη ἂν εὕρητε τὰ μᾶλλον λυσιτελοῦντα ὑμῖν, οὕτως ἐκεῖσε ἀπέλθετε».

Ὡστόσο, ἦταν δύσκολο ν' ἀκολουθήσῃ ὁ αὐτοκράτωρ τὴ συμβουλὴ τοῦ δόγη. Τὰ πράγματα εἶχαν προχωρήσει πολὺ. Μόλις φθάσαμε στὴ Βενετία, ὁ ἐπίσκοπος Κορώνης Χριστοφόρος Γκαραντόνι ἔσπευσε στὴ Φερράρα γιὰ νὰ ἰδεῖ τὸν Πάπα. Ἐνῶ ὁ ἀεικίνητος Χριστοφόρος κατευθυνόταν στὴ Φερράρα, ἔφθασαν στὴ Βενετία ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Πάπα καρδινάλιος Νικόλαος Ἀλμπεργκάτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἡγεμὼν τῆς Φερράρας, ὁ μαρκέσης Νικόλαος τῶν Ἑστε. Πρὶν φθάσουν μάλιστα οἱ δύο τους, ἔσπευσε κ' ἔφθασε ὡς προπομπὸς — ἐπειδὴ ὁ καρδινάλιος ἀδιαθέτησε στὸ ταξίδι καὶ θὰ καθυστεροῦσε ἀκόμα μιὰ - δύο μέρες — ἓνας Λατίνος

μοναχός, ὁ περιφημότερος Ἰταλὸς ἡγούμενος τῶν ἡμερῶν ἐκείνων ποὺ εἶχε μεταβάλει τὸ μοναστήρι του στὴ Φλωρεντία σ' ἓνα κέντρο ὠραίων πνευματικῶν ζυμώσεων, ὁ Ἀμβρόσιος Τραβερσάρι. Τὸν σοφὸ καὶ ἐνάρετον αὐτὸν ἄνθρωπο τὸν διάλεξε ὁ Πάπας ὡς συνοδὸ τοῦ καρδινάλιου Ἀλμπεργκάτι, ἐπειδὴ ἦταν φίλος τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, μαθητὴς ἄλλοτε τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, καὶ ἤξερε θαυμάσια Ἑλληνικὰ (εἶχε μεταφράσει μάλιστα τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο). Ὁ Ἀμβρόσιος Τραβερσάρι ἀγκάλιασε μὲ τόση καλωσύνη καὶ μὲ τόσον ἀνυπόκριτο ἐνθουσιασμὸ τοὺς δικούς μας, ὥστε — πρὶν φθάσει ὁ ψυχρὸς καὶ ὑπερήφανος καρδινάλιος Ἀλμπεργκάτι — εἶχε δημιουργήσει, στὴ σχέση του μὲ τοὺς δικούς μας, ἓνα κλίμα θερμὸ καὶ ὠραῖο ποὺ ἡ στάση τοῦ καρδινάλιου δὲ μπόρεσε νὰ τὸ χαλάσει.

Κ' ἦρθαν καὶ δυὸ ἄλλοι ποὺ ἡ παρέμβασή τους ἔκαμε τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχη ν' ἀποφασίσουν νὰ ξεκινήσουν γιὰ τὴ Φερράρα. Ἦρθε ἓνας ἄλλος καρδινάλιος ποὺ, ἀντίθετ' ἀπὸ τὸν Ἀλμπεργκάτι, εἶχε ἀνοιχτὴ τὴ σκέψη του καὶ τὴν καρδιά του κ' ἦταν μονάχα σαράντα ἐτῶν, ὁ ἄλλοτε πρόεδρος τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας Ἰουλιανὸς Τσεζαρίνι ποὺ φάνηκε ἀμέσως πὼς ἦταν εἰλικρινὴς φίλος τῶν Ἑλλήνων καὶ ποὺ ἀφοσιώθηκε στὸν Βησσαρίωνα. Τὰ λόγια ποὺ εἶπε στὸν αὐτοκράτορα καὶ στὸν πατριάρχη ἦταν πειστικά. Κι' ἀκόμα πειστικώτερα ἦταν τὰ «φλωρία» ποὺ, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὸν Πάπα, ἔφερε στὸν αὐτοκράτορα καὶ στὸν πατριάρχη ὁ ἐπίσκοπος Χριστοφόρος Γκαραντόνι «χάριν σιτηρεσίου». Τὰ «φλωρία» αὐτὰ ἦταν ἀπαραίτητα σὲ ὅλους. Ὁ πατριάρχης, ὅπως μοῦ εἶπε ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος, δὲν κράτησε γιὰ τὸν ἑαυτό του παρὰ μόνον τόσα ὅσα τοῦ χρειάζονταν γιὰ ν' ἀγοράσει ἓνα «δισκοποτήριον ἀργυροδιάχρυσον θαυμασίᾳ τέχνῃ ἐξεργασμένον». Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ νομίσματα, ὁ Πάπας ἔστειλε στὸν πατριάρχη «καὶ λεκάνην ἀργυρᾶν διὰ νιμμὸν τοῦ προσώπου αὐτοῦ, καὶ σκυτέλια ἀργυρᾶ».

11

Στὴ Φερράρα πῆγε πρῶτος ὁ αὐτοκράτωρ. Ὁ πατριάρχης δὲν τὸν συνοδεύσε. Εἶχε τὴ γνώμη ὅτι ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ. Ἀφοῦ, μάλιστα, τὰ πλοῖα ποὺ εἶχαν ἐτοιμασθεῖ γιὰ νὰ παραλάβουν μαζί τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχη δὲ χωροῦσαν ὀλόκληρη τὴν ἀκολουθία τοῦ τελευταίου, βρῆκε ὁ πατριάρχης ἀφορμὴ γιὰ ν' ἀρνηθεῖ νὰ συνοδεύσει τὸν αὐτοκράτορα, γκρίνιαξε, κ' ἔμεινε στὴ Βενετία. Τὸ ταξίδι ἔγινε μὲ τὰ πλοῖα ὄχι μόνον ὡς τὶς ἐκβολές τοῦ Πάδου, ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιο τὸν ποταμὸ ὡς τὸ πολίχνιο ποὺ ὀνομάζεται Φρανκόλινο. Στὶς 4 Μαρτίου τοῦ σωτήριου ἔτους

1438 μπήκε ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος στὴ Φερράρα. Δὲν παρακολούθησα ὁ ἴδιος τὴν ὑποδοχὴ, γιατί ἐγὼ εἶχα μείνει μὲ τὸν πατριάρχη. Μοῦ εἶπαν, ὅμως, ὅτι ὁ ἄρχων τῆς Φερράρας, ὁ τρίτος Νικόλαος, μαρκέσης τῶν Ἑσπερίων, μπήκε μαζί μὲ τὸν αὐτοκράτορα στὴ Φερράρα. Ὁ ὡραῖος αὐτοκράτωρ, μὲ τοὺς ξανθοὺς πλοκάμους του, καθόταν καβάλλα ἐπάνω σ' ἓνα ὡραιότατο μαῦρο ἄλογο. Οἱ καρδινάλιοι περίμεναν τὸν αὐτοκράτορα στὴν εἴσοδο τῆς Φερράρας. Κ' ἡ μεγαλοπρεπέστατη πομπὴ προχώρησε ὡς τὸ παλάτι ὅπου ἔμενε ὁ Πάπας. Ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος δὲν κατέβηκε ἀπὸ τ' ἄλογο παρὰ μόνον ὅταν ἔφθασε μπροστὰ στὴν αἶθουσα ὅπου, καθισμένος στὸ θρόνο του, περίμενε ὁ Εὐγένιος. Ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ εἴσοδο τοῦ παλατιοῦ ὡς τὴν ἐσωτερικὴ ἐκείνη αἶθουσα εἶχε τοποθετηθεῖ μιὰ ξύλινη ἀνηφορικὴ γέφυρα, γιὰ νὰ μὴν ἀφιππεύσει ὁ αὐτοκράτωρ παρὰ μόνον μπροστὰ στὸν Πάπα.

Ὁ πατριάρχης μπήκε στὴ Φερράρα τρεῖς μέρες ἀργότερα. Πρὶν ἀποφασίσει νὰ μπεῖ, ἔπρεπε νὰ λυθεῖ ἓνα λεπτότατο πρόβλημα. Ἐνῶ κατευθυνόταν ὁ πατριάρχης στὴ Φερράρα, ἔστειλε ὁ αὐτοκράτωρ ἓνα ἔφιππο «ὃς ἐλθὼν εἶπε τῷ πατριάρχῃ ὅπως ἐκδέχεται ὁ πάπας ἵνα ἡ μεγάλη ἀγιωσύνη σου ἐλθὼν προσκυνήσης καὶ ἀσπάσης κάτω τὸν πόδα αὐτοῦ. Ὁ γοῦν βασιλεὺς ἐνίσταται καὶ ἀγωνίζεται ἤδη τρεῖς ἡμέρας ἵνα μὴ γένηται τοῦτο».

Ὁ πατριάρχης, πρὶν ἀκόμα φύγει ἀπὸ τὴ Βενετία, εἶχε πει σ' ἓνα ἀντιπρόσωπο τοῦ Πάπα «ὅτι ἐγὼ ἔστησα εἰς ἑμαυτὸν, ἵνα εἴ μὲν ὁ πάπας πρωτεύῃ μου κατὰ τοὺς χρόνους, ἔχω αὐτὸν ὡς πατέρα μου· εἰ δὲ ἰσότης ἡμῖν ἔνεστι κατὰ τοὺς χρόνους, ἔχω αὐτὸν ὡς ἀδελφόν μου· εἰ δὲ νεώτερός μου τυγχάνει, ἔχω αὐτὸν ὡς υἱόν μου».

Μολονότι τὸ κρίσιμο αὐτὸ θέμα δὲν εἶχε λυθεῖ, ὁ πατριάρχης (χρησιμοποιοῦν στὴν περιγραφὴ μου τὰ πιστὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Συρόπουλου) «ἀπῆλθε καὶ πληθούσης ἀγορᾶς ἐφθάσαμεν εἰς τὴν Φεραρίαν καὶ ἔστημεν ἀπέναντι τοῦ κάστρου, ἐγγὺς τῆς γεφύρας, καὶ πρὸ μεσημβρίας ἦλθον ἐπίσκοποι ἕξ καὶ προσειρήκασιν τῷ πατριάρχῃ τὸν ἀπὸ τοῦ πάπα χαιρετισμόν, ὃν ἐξ ἔθους ἀπονέμουσι πάντες αὐτῷ. Ὁ δὲ πατριάρχης εἶπεν ὅτι οὐκ ὀφείλω ἐγὼ τοιοῦτον ἀσπασμόν. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἀδελφοὶ ἐσμέν, δεῖ περιπτύξασθαι καὶ ἀσπάσασθαι ἀλλήλους ἀδελφικῶς. Ἄλλως οὖν οὐ ποιήσω. Εἶπε δὲ καὶ ἄλλους τινὰς λόγους περὶ τούτου ὁ πατριάρχης πρὸς οὓς ἀπελογήσαντο καὶ οἱ ἐκ τοῦ πάπα καὶ ἀπῆλθον. Ἦν δ' εὐθὺς καὶ ὁ τοιοῦτος πρῶτος χαιρετισμὸς καταπεφρονημένος. Οὔτε γὰρ ἐποίησε τὴν ὑπαντὴν ἔτι ὄντος τοῦ πατριάρχου πορβό-τέρω, οὔτε καρδινάλιον ἔστειλε, ὡς ἔχει ἔθος καὶ εἰς ὑπαντὴν τῶν

καρδιναλίων ποιείν, οὔτε πλείονας ἐπισκόπους. Ὁ δὲ πατριάρχης προσκαλεσάμενος ἐγγὺς τοὺς ἀρχιερεῖς τε καὶ ἡμᾶς εἶπεν· ἠκούσατε, τί διαμηνύεται ὁ πάπας ἡμῖν, θέλει ἵνα ἀσπασώμεθα τὸν αὐτοῦ πόδα. Εἶπεν οὖν ὁ Τραπεζοῦντος· νῦν ὀρίζεις ταῦτα πρὸς ἡμᾶς, καὶ τίνα ἦσαν ἅπερ ἔφασκες ἡμῖν ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, ὅτι πάντα τὰ ἐκεῖσε καλῶς διεθέμεθα, καὶ ὑποδέξονται ἡμᾶς μετὰ μεγάλης τιμῆς καὶ ἀγάπης... Εἶτα περὶ δείλην ὀψίαν ἦλθον πάλιν οἱ τοῦ πάπα ἐπίσκοποι, καὶ τὸν τοῦ ποδὸς ἀπήτησαν ἀσπασμόν. Ἀπελογήσατο δὲ ὁ πατριάρχης μετὰ τῆς ἀνηκούσης ἐνστάσεως, ὅτι πόθεν ἔχει τοῦτο ὁ πάπας; ἢ ποῖα τῶν συνόδων δέδωκεν αὐτῷ τοῦτο; δείξατε πόθεν ἔχει αὐτό, καὶ ποῦ καταγράφεται; Ὁμως ὁ πάπας λέγει ὅτι ἐστὶ διάδοχος τοῦ ἀγίου Πέτρου. Εἰ οὖν ἐκεῖνος ἐστὶ Πέτρου διάδοχος, ἐσμέν καὶ ἡμεῖς διάδοχοι τῶν λοιπῶν ἀποστόλων. Ἦσπάζοντο οὖν οἱ ἀπόστολοι τὸν πόδα τοῦ ἀγίου Πέτρου; τίς ἤκουσε τοῦτο; Ἀπεκρίθησαν δὲ οἱ ἐπίσκοποι ὅτι ἀρχαῖον ἔθος ἐστὶ τοῦ πάπα... Καὶ ὁ πατριάρχης εἶπεν, ὅτι τοῦτο ἐνὶ καινοτομία καὶ οὐ στέρξω, οὔδε ποιήσω τοῦτο ποτέ. Ἄλλ' εἰ μὲν θέλει ὁ πάπας, ἵνα ἀσπάσωμαι αὐτὸν ἀδελφικῶς, κατὰ τὸ ἡμέτερον ἔθος τὸ ἀρχαῖον καὶ ἐκκλησιαστικόν, οὕτω καὶ πρὸς αὐτὸν ἀπελεύσομαι, εἰ δὲ τοῦτο οὐκ ἀποδέχεται, παραιτοῦμαι πάντα καὶ ὑποστρέφω».

Οἱ ἐπίσκοποι πήγαιναν κ' ἔρχονταν ὥσπου ὁ Πάπας, βλέποντας τὴν ἐπιμονὴν τοῦ πατριάρχη καὶ τὸ ἀδιέξοδο, τοὺς ἔστειλε νὰ τοῦ ποῦν «ὅτι ὁ μακαριώτατος πάπας διὰ τὸ καλὸν τῆς εἰρήνης, καὶ ἵνα μὴ γένηται τίς ἐμποδισμὸς εἰς τὸ θεῖον τοῦτο τῆς ἐνώσεως ἔργον ἀπὸ τῆς παρούσης αἰτίας παραιτεῖται τὸ ἴδιον δίκαιον, καὶ ἰδοὺ ἐλθεῖν προσκαλεῖται τὴν μεγάλην ἀγιωσύνην σου. Πλὴν ὀρίζει, ὅτι ἄλλως ἐβούλετο ἐτοιμᾶσαι τὴν ἀπ' ἐκείνου πρὸς σὲ ὑποδοχὴν. Ἐσκέπτετο γὰρ ποιῆσαι αὐτὴν παρρησίᾳ ἐν πλήθει ἀρχόντων καὶ παραστάσει μεγάλῃ. Νῦν δὲ οὐχ οὕτω ποιήσει. Διότι πολὺ τῆς ἰδίας ἀφαιρεῖται τιμῆς, καὶ οὐκ ἀποδέχεται δῆλον τοῦτο γινέσθαι πολλοῖς, ἀλλ' ὑποδέξαταί σε ἐν ἰδίῳ κελλίῳ παρόντων μόνον τῶν καρδιναλίων».

Ὅσο διαρκοῦσαν οἱ διαπραγματεύσεις αὐτές, ὁ πατριάρχης δὲν ἔβγαινε ἀπὸ τὸ ποταμόπλοιο. Ὄταν δόθηκε ἡ παραπάνω λύση, ἦρθε ὁ ἡγεμὼν τῆς Φερράρας μὲ τοὺς ἐπισκόπους (καρδινάλιος δὲν ἦρθε κανένας) καὶ τὸν παράλαβαν. Ἐφιπποὶ μπήκαμε στὴν πόλη, φθάσαμε στὸ παλάτι τοῦ Πάπα «καὶ ἀποβάντες τῶν ἵππων διήλθομεν πεζοὶ τὴν αὐλήν, ἐφίππου ὄντος τοῦ πατριάρχου μέχρι τῶν εἰς τὸ παλάτιον ἀναβαθμῶν». Ἀφοῦ περάσαμε ἀπὸ διάφορες πύλες, ἀπὸ διαδρόμους καὶ αἴθουσες, φθάσαμε μπροστὰ στὸ

δωμάτιο όπου βρισκόταν ο πάπας. Ο πατριάρχης, «συμπαράλαβων τὸν Τραπεζοῦντος, τὸν Ἐφέσου, τὸν Κυζίκου, τὸν Σάρδεων, τὸν Νικαίας, καὶ τὸν Νικομηδείας, εἰσῆλθε μετ' αὐτῶν τὴν τοῦ κελλίου πύλην, ἀνοιξάντων ἅμα τῶν κελλικῶν, καὶ μετὰ τὸ εἰσελθεῖν εὐθὺς κλεισὶν ἀσφαλισαμένων. Καὶ εἰσελθὼν ὁ πατριάρχης μετὰ τῶν δηλωθέντων ἡσπάσατο τὸν πάπαν καθὼς ἐτάχθη καὶ ἐκάθησεν, οὕτω δὲ ἡσπάσαντο αὐτὸν καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ». Σὲ λίγο βγῆκαν οἱ ἕξη μητροπολίτες καὶ μπῆκαν ἄλλοι ἕξη. Ὑστερα μπῆκαν ἄλλοι ἕξη, καὶ τελευταῖοι οἱ ἐξωκατάκηλοι (οἱ σταυροφόροι) τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Σὲ μένα καὶ δυὸ - τρεῖς ἄλλους ποὺ δὲν εἶχαμε μεγάλο ἀξίωμα δὲ δόθηκε τὸ δικαίωμα νὰ μποῦμε. Ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος ποὺ ὡς σταυροφόρος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας μπῆκε μὲ τὴν τελευταία ομάδα ἔγραψε στ' ἀπομνημονεύματά του : «Εἶδομεν οὖν τὸν μὲν πάπαν καθήμενον ἐπὶ τοῦ ἐπηρμένου αὐτοῦ θρόνου, κειμένου πλησίον καὶ ἐπὶ δεξιῶ μέρει πύλης κεκλεισμένης... Ἀπὸ δὲ τοῦ δεξιοῦ μέρους τοῦ πάπα, ὅσον μιᾶς καθέδρας διάστημα... εἶχε καθημένους τοὺς καρδινάλιους, ἐν καθέδραις ἴσαις κατὰ πάντα, καὶ ὁμοίαις τῷ ὑποποδίῳ τοῦ πάπα... Ἐξ εὐωνύμων δέ», σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση, καὶ μετὰ τὸν ἐπίσκοπο Χριστοφόρο Γκαραντόνι ποὺ «παρίστατο ὡς μεταγλωττιστής», καθόταν ὁ πατριάρχης «ἐν ἐνὶ τῶν δηλωθέντων ὑποποδίων... Προσκυνήσαντες οὖν καὶ ἡμεῖς τὸν πάπαν, ἡσπασάμεθα ἦν παρέσχεν ἡμῖν αὐτοῦ χεῖρα, καὶ παρειάν, καὶ ἐξήλθομεν». Σὲ λίγο βγῆκε κι' ὁ πατριάρχης. Ἡ συμβατικὴ καὶ ψυχρὴ συνάντησις εἶχε λήξει.

12

Ἡ Βενετία θάμπωσε τὰ μάτια μου. Δὲ μπορῶ νὰ πῶ τὸ ἴδιο γιὰ τὴ Φερράρα. Ὡστόσο, κι' αὐτὴ μοῦ ἄρεσε πολὺ. Εἶναι, ἴσως, ἡ πιὸ καλοβαλμένη καὶ ἡ πιὸ συγκεντρωμένη πόλις ποὺ ἔχω ἰδεῖ στὴ ζωὴ μου. Εἶναι μιὰ πόλις ποὺ μοῦ ἔδωσε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι, ἀπὸ τὸ πρῶτο ὡς τὸ τελευταῖο λιθάρι ποὺ ἐχρησίμευσε γιὰ τὶς οἰκοδομὰς ἢ τὶς πλατεῖες ἢ τοὺς δρόμους τῆς, τὰ πάντα ἔχουν προϋπολογισθεῖ μὲ μεγάλη γεωμετρικὴ ἀκρίβεια.

Τὸ παλάτι τῶν ἡγεμόνων τῆς Φερράρας εἶναι τὸ πιὸ ὀχυρωμένο παλάτι ποὺ ἔχω ἰδεῖ. Εἶναι παλάτι καὶ κάστρο μαζί. Στὶς γωνιὰς του — καί, ἂν θυμᾶμαι καλά, εἶναι τετράγωνο — εἶναι τέσσερες πύργοι ποὺ ὑψώνουν ἀπειλητικὸ τὸ ἀνάστημά τους. Καὶ οἱ πλευρὲς, ἄλλωστε, τοῦ παλατιοῦ εἶναι τείχη ποὺ μοιάζουν ἀπολέμητα. Ὑπάρχουν, μάλιστα, καὶ πολλὰ ἄλλα παλάτια στὴ Φερράρα. Πλούσιες οἰκογένειες ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς Ἰταλίας, προπάντων ἀπὸ τὴ Φλωρεντία, βρῆκαν καταφύγιον στὴ Φερράρα, ὅπου ἡ συνετὴ καὶ ταυτόχρονα τολμηρὴ διοίκησις τῶν ἡγεμόνων τοῦ οἴκου τῶν

Ἔστε εἶχε ἐξασφαλίσει τὶς προϋποθέσεις μιᾶς μεγάλης εὐημερίας. Παράλληλα μὲ τὴν οἰκονομικὴ εὐημερία ἐξασφάλισαν οἱ ἡγεμόνες τῆς Φερράρας καὶ τὴν καλλιέργεια τοῦ λόγου καὶ ὄλων τῶν τεχνῶν, καλώντας στὸ πανδιδακτήριο, ποὺ κάνει τὴν πόλη τους νᾶναι ἓνα μεγάλο πνευματικὸ κέντρο, κορυφαίους δασκάλους ποὺ πληρώνονται πάντοτε καλὰ καὶ κανονικά. Ὁ Πλήθων βρῆκε στὴ Φερράρα δασκάλους ποὺ μιλοῦσαν Ἑλληνικά, γιατί εἶχαν φοιτήσει ἄλλοτε στὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη.

Τὸ παλάτι μὲ τοὺς ἱκανοὺς καὶ φωτισμένους ἡγεμόνες, τὸ πανδιδακτήριο μὲ τοὺς σοφοὺς δασκάλους του, καὶ ὁ μέγας καθεδρικός ναὸς ποὺ ἡ πρόσοψή του, χωρισμένη σὲ τρία κομμάτια, καταλήγει σὲ τρεῖς γωνίες ὁμαλές καὶ ἀμβλεῖες, δίνουν στὴ Φερράρα καὶ στὴν ἱστορία τῆς ἓνα ξεχωριστὸ νόημα, ἓνα χαρακτήρα ποὺ εἶναι ἀποκλειστικὰ δικός της. Δὲ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ὁ καθεδρικός ναὸς μοῦ ἄρεσε πολὺ. Ὡστόσο, ἡ μορφή του ἐπιβάλλεται σ' ὅποιον τὸν ἀντικρῦζει, καὶ βρίσκω ὅτι εἶναι ἀκριβῶς ἡ μόνη ποὺ ταιριάζει, ὡς διαλεκτικὴ ἀπόκριση, στὸ ἐξοχο καὶ φοβερὸ παλάτι τῶν ἡγεμόνων.

13

Μέσ' στὸ παλάτι αὐτό, δεκάτρια χρόνια πρὶν φθάσουμε ἐμεῖς στὴ Φερράρα, εἶχε σημειωθεῖ μιὰ μεγάλη τραγωδία. Ὁ Θησεύς, ἡ Φαίδρα καὶ ὁ Ἴππόλυτος εἶν' ἓνα προηγούμενο ποὺ κάποιο ἀνεξιχνίαστο θέλημα τῆς μοίρας ἐπιβάλλει νὰ ἐπαναλαμβάνεται κάθε τόσο. Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, ἡ Φαύστα καὶ ὁ γενναῖος Κρίσπος ἔγιναν ὄργανα τυφλά τῆς φοβερῆς αὐτῆς μοίρας. Ἄν ὁ Ἴππόλυτος ἦταν ἀθῶος, δὲν ξέρω ὡς ποιοῦ σημεῖο ἦταν ἀθῶος ὁ Κρίσπος. Κι' ἂν ὁ Θησεύς δὲν ἔγινε ὁ ἴδιος δικαστῆς καὶ τιμωρὸς — οἱ θεοὶ τῶν Ἑλλήνων φρόντισαν νὰ τὸν ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὸ αἱματηρὸ τοῦτο χρέος —, ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, ὁ Ἅγιος, πῆρε ἀπὸ τὸν ἀμείλικτο Θεὸ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τὴν ἐντολή νὰ ἐκτελέσει ὁ ἴδιος τὸ αἱματηρὸ χρέος καὶ νὰ στείλει στὸ θάνατο τὴ γυναῖκα του καὶ τὸν γιό του. Τὴ στιγμή ποὺ πῆρε τὴ φοβερὴ ἀπόφαση, θὰ θόλωσε ἡ σκέψη του καὶ θάχασαν τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του τὴ μορφή τοῦ Ἐσταυρωμένου, ποὺ χωρὶς ἄλλο θὰ τοῦλεγε ὅτι ὁ Κύριος τῶν Δυνάμεων, ὁ ἀμείλικτος καὶ ἄκαμπτος, πῆρε πιά τὴ μορφή τοῦ ἀμνοῦ ποὺ αἶρει αὐτὸς τὶς ἀμαρτίες τῶν ἀνθρώπων. Ἀφοῦ θόλωσε ἡ σκέψη τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, πῶς μποροῦσε νὰ μὴ θολώσῃ καὶ ἡ σκέψη τοῦ μαρκέση τῆς Φερράρας, ἐκεῖνου ἀκριβῶς ποὺ στὸ ἔτος 1438 ὑποδέχθηκε στὴν ὠραία του πόλη τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Παλαιολόγο καὶ τὸν πατριάρχη Ἰωσήφ;

Ὁ οἶκος τῶν Ἔστε εἶν' ἓνας ἀπὸ τοὺς παλαιούς ἡγεμονικούς

οίκους τῆς Ἰταλίας. Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, μολονότι τοῦ ἔδωσα συχνὰ τὴ συμβουλή (ὅταν, ἐπιστρέφοντας στὸν Μυστρά, τὸν γνώρισα) ν' ἀποφεύγει τοὺς σχολαστικούς ἐξελληνισμούς τῶν ξένων ὀνομάτων, ἐπέμενε νὰ ὀνομάζει τὴν Casa Estense «οἰκίαν τῶν Ἑσθησίων». Τοῦ συγχωρῶ, ὅμως, τὴν ἰδιοτροπία του αὐτὴν, γιατί κατάφερε, βασισμένος στὴ δική μου προφορική ἀφήγηση, νὰ περιγράψει τὴν τραγωδία τοῦ τρίτου Νικολάου τῶν Ἑσθησίων — μὲ τὸ σκοπὸ νὰ τὴν περιλάβει στὸ ἱστορικὸ ἔργο ποὺ σκόπευε ἀπὸ τότε νὰ συνθέσει — μ' ἓναν τρόπο πολὺ ὑποβλητικό. Γι' αὐτὸ καὶ θὰ παραθέσω λίγο παρακάτω, τὴ δική του γραπτὴ ἀφήγηση ποὺ, ἂν καὶ εἶναι γλωσσικὰ δύστροπη, δὲ θέλω νὰ τὴν συναγωνισθῶ, ἐπιχειρώντας ἄλλη.

Πρὶν παραθέσω τὴν ἀφήγηση τοῦ Λαόνικου Χαλκοκονδύλη, τοῦ γιοῦ τοῦ παλαιοῦ μου φίλου Γεωργίου, θάθελα νὰ παρατηρήσω ὅτι ἡ τραγωδία ποὺ σημειώθηκε, στὸ ἔτος 1425, στὸ ἡγεμονικὸ παλάτι τῆς Φερράρας δὲν εἶναι μόνου ὁμοίτυπη μὲ τὴν τραγωδία τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, τῆς Φαύστας καὶ τοῦ Κρίσπου, ἀλλὰ μοιάζει καὶ μὲ τὸ τραγικὸ ἐπεισόδιο τοῦ οἴκου Μαλατέστα, μόνου ποὺ ἡ ὡραία Φραντσέσκα δὲν ἦταν μητριά τοῦ Παύλου, ἀλλὰ νύφη του, δηλαδὴ σύζυγος τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰωάννου. Καὶ μιὰ παράδοξη σύμπτωση — ἡ ἀνεξιχνίαστη θέληση τῆς μοίρας — τὸθελε νάναί τὸ γυναικεῖο θῦμα στὴ νέα τραγωδία τοῦ 1425 μιὰ κόρη Μαλατέστα, πρᾶγμα ποὺ ξεχνάει ὁ Χαλκοκονδύλης νὰ μνημονεύσει. Τὸ τραγικὸ τέλος τῆς Φραντσέσκα ποὺ μπῆκε στὸ σπίτι τῶν Μαλατέστα ἔπρεπε, φαίνεται, νὰ βρῆ, μέσ' στὴν αἰωνιότητα τοῦ πόνου καὶ τοῦ ἐξιλασμοῦ, τὸν συμψηφισμό του. Κι' ὁ συμψηφισμὸς πραγματοποιήθηκε μὲ τὸ ἀνάλογο τραγικὸ τέλος τῆς Παριζίνας ντὶ Μαλατέστα ποὺ μπῆκε στὸ σπίτι τῶν Ἑσθησίων. Εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ Δάντης, ἂν ζοῦσε ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἀργότερα κ' ἔγραφε τὴ Θεία Κωμωδία του στὶς μέρες μας, θάβρισκε τὸν πιὸ ποιητικὸ τρόπο γιὰ νὰ συνδυάσει τὴν Φραντσέσκα μὲ τὴν Παριζίνα, καὶ τὸν Παῦλο Μαλατέστα μὲ τὸν Οὔγο τῶν Ἑσθησίων. Ἄν, ὅμως, ὁ ἀγνὸς ἔρωσ τῆς Φραντσέσκα καὶ τοῦ Παύλου τιμωρήθηκε καὶ πέρ' ἀπὸ τὸ θάνατο τόσο σκληρὰ ὅσο μᾶς τὸ λέει ὁ Δάντης, ποιά τιμωρία θὰ κατάφερνε νὰ ἐφεύρει ὁ ποιητὴς γιὰ τὴν Παριζίνα καὶ τὸν Οὔγο ποὺ παραδόθηκαν σ' ὅλες τὶς χαρὲς τοῦ παράνομου ἐρωτικοῦ δεσμοῦ τους;

14

Ὁ Οὔγος ἦταν ὁ πιὸ ἀγαπημένος γιὸς τοῦ Νικολάου. Καὶ ἦταν νόθος γιὸς του. Ὁ τρίτος Νικόλαος τῶν Ἑσθησίων ἦταν ἓνας φοβερὸς ἔραστής. Οἱ ἀρσενικοὶ κάτοικοι τῆς Φερράρας δὲν ἤξεραν

καλά - καλά ποιά παιδιὰ ἦταν δικά τους καὶ ποιά δικά του! Ὁ Οὔγος, καθὼς καὶ ὁ Λιονέλλο καὶ ὁ Μπόρσο (τοὺς δυὸ τελευταίους τοὺς πῆρε μαζί του, ὅταν πῆγε νὰ ὑποδεχθεῖ τὸν αὐτοκράτορα ἔξω ἀπὸ τὴ Φερράρα) ἦταν καρποὶ τοῦ μεγάλου ἐρωτικοῦ δεσμοῦ του μετὰ τὴν ὠραιότατη Στέλλα ντὰ Σιένα. Στὸ ἔτος 1425, ἡ Στέλλα εἶχε πεθάνει, ὁ Οὔγος εἶχε γίνει ἕνας ὠραῖος ἔφηβος, κι' ὁ πατέρας του Νικόλαος εἶχε παντρευτεῖ τὴν Παριζίνα ποὺ ἦταν ἡ δεύτερη νόμιμη σύζυγός του. Τὴν πρώτη τοῦ τὴν εἶχαν δώσει, ὅταν ἦταν μονάχα δεκατεσσάρων ἐτῶν.

Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης γράφει : « Ἄνθρωπος δὲ οὗτος ὁ τότε τῆς πόλεως ἄρχων ἐπιεικὴς τε καὶ οὐκ ἀσύνετος, συμφορὰ δὲ συνεβέβηκε αὐτῷ τοιάδε. Γυνὴ ἦν αὐτῷ, θυγάτηρ τοῦ Μονφερράτου ἡγεμόνος, τό τε εἶδος ἀρίστη καὶ τὸν τρόπον τὸ ἔμπροσθεν οὐκ ἀγενής. Αὕτη ἠράσθη νόθου υἱέος τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς· ὅς ἐπεὶ τε ἐφοίτα παρ' αὐτὴν ὄψιμος, ἢ νομίζεται ἀπλοϊκώτερον μᾶλλον τοῖς κατὰ τὴν Ἰταλίαν οἰκοῦσι, προυκαλεῖτο ἐν παιδιᾷ γενομένη σὺν τῷ νεανίᾳ ἐπὶ τὸν ἔρωτα. Καὶ ὡς ἤσθετο δὴ ἐρωμένην αὐτοῦ, ἐσῆει τε αὐτὸν ὁ τῆς γυναικὸς ἔρωτος, καὶ ἐπὶ χρόνον ἐπεμαίνετο τῇ γυναικί μητριᾷ οὔσῃ ἑαυτοῦ. Τῶν δὲ θεραπειῶν τις ὡς ἤσθετο τούτων οὕτως ἀλλήλων ἐρώντων καὶ συγγενομένων, καταγορεύει τῷ ἑαυτῆς ἐραστῇ, ὃ δὴ πάντων ἠρέσκετο ὁ ἡγεμὼν τῆς πόλεως καὶ ἐτίμα μεγάλως. Ἐπεὶ τε ἐξέμαθε καὶ αὐτὸς αἰσθόμενος, ἐξαγορεύει τῷ δεσπότη αὐτοῦ, λέγων· ὦ δέσποτα, ἐμοὶ μέντοι κατὰ γῆς εἶθε ἂν γένοιτο καταδύναμι μᾶλλον ἢ ὄραν τοιαῦτα ἐν τῷ σῷ οἴκῳ ἀθέμιτα γενόμενα πράγματα· τὴν γὰρ τοι δέσποιναν ἐμοὶ ἐθεασάμην σὺν τῷ παιδί νόθῳ μίσεσθαι ἐν φιλότητι, ἄθεσμα ἐργαζομένους· ποίει τε ὅπως ἐξαπαλλαγῆς ταύτης τῆς γυναικὸς, μηκέτι αὐτῇ συνοικοίης, ἀλλ' ἀπόπεμψον καὶ τὸν νεανίαν'. Ὁ δὲ ὡς ἐπύθετο, ἐν θαύματι μὲν ἔχετο ἐπὶ τῷ γεγονότι, ἰμείρετο δὲ ὅτῳ τρόπῳ ἰδὼν ἐξαγορεύοι τὸ γεγονός, καὶ αὐτὸς ἔφη ἐθέλειν θεάσασθαι καὶ αὐτόπτης γενέσθαι. Ἐνταῦθα ἐπὶ τὴν κοίτην ἄνωθεν ὀπὴν ποιησάμενος βραχεῖαν, ὥστε μὴ αἰσθάνεσθαι ἐκείνους τῆς ὀπῆς, ἐθεᾶτο ἄνωθεν τὴν γυναῖκα αὐτοῦ μισγομένην τῷ παιδί αὐτοῦ ἐν τῇ κοίτῃ. Ὡς δὲ κατείδε τε καὶ ἐξέμαθε τὸ γεγονός, μεταπέμπεται πρῶτα μὲν τὴν γυναῖκα. Ἐπεὶ δὲ παρῆν, ἔλεγε τοιάδε· ὦ γύναι, ποῖός σε δαίμων ἐς τοῦτο ματίας συνέλασεν ὥστε παιδί τῷ ἐμῷ συγγενέσθαι ἀνοσιώτατα πασῶν δὴ γυναικῶν ὧν ἴσμεν ἡμεῖς; καὶ πῶς οἶει τοῦτο καλῶς ἔχειν ἐμοὶ τε καὶ σοὶ ἐς τὸν γάμον; Ἡ δὲ ὑπολαβοῦσα ἔφη· ἀλλ' ὅπως, ὦ δέσποτα, τοιαῦτα εἰργασάμην τὸν σὸν γάμον, οὐκέτι εἰμὶ ἔξαρνος, ἀλλ' εἶναι ἀληθῆ ταῦτα ὁμολογῶ. Μόνη δὲ τούτου ἐγὼ αἰτία κατέστην, αὐτὴ τε ἀνοσιώ-

τατα ἔργα ἐς νοῦν τιθεμένη, ὑπὸ ἀνάγκης μείζονος προαχθεῖσα, οὐκ οἶδ' ὅπως ἐς τοῦτο γενομένη, καὶ τὸν νεανίαν ἄκοντα ἐφελκομένη ἐς τὸν ἀνοσιώτατον ἔρωτα. Καὶ αὕτη μὲν δικαίως ἂν τὴν δίκην ὑπέχοιμι, δέομαι δέ σου μὴ περὶ τὸν νεανίαν ἀνήκεστα βουλευσασθαι, οὐδαμῆ τούτου αἴτιον ὄντα'. Ἐνταῦθα τὸν παῖδα μετὰ ταῦτα αὐτίκα μεταπεμψάμενος ἐπήρετο εἰ δίκαιά ἐστιν ἅττα ἐπ' αὐτοφώρῳ ἑάλω ποιῶν. Καὶ ὡς οὐκ εἶχεν ἀρνεῖσθαι ἐκπλαγέντα, συγγνώμην ζητῶν ἐπετράπετο... Ταῦτα μὲν οὖν ὡς ἕκαστα ἐπύθετο, ἐκέλευσε τὴν κεφαλὴν τοῦ παιδὸς ἀποταμομένους μετὰ ταῦτα αὐτίκα καὶ τῆς γυναικὸς ἀποταμεῖν...». Ἡ τραγικὴ αὕτη πράξις τελέσθηκε σ' ἓνα δωμάτιο τοῦ ἡγεμονικοῦ παλατιοῦ τῆς Φερράρας πού τὸ βλέπει ἐλάχιστα ὁ ἥλιος. Δὲν πέρασε, ὁμως, πολὺς καιρὸς καὶ στίς μεγάλες αἴθουσες τοῦ παλατιοῦ ἀκούστηκαν καὶ πάλι φωνὲς χαρούμενες καὶ γέλια. Ὁ φοβερὸς αὐτὸς πατέρας καὶ φοβερός σύζυγος Νικόλαος, πού στὸ τραγικὸ ἔτος 1425 ἦταν μόλις σαρανταδύο χρονῶν, παντρεύτηκε γιὰ τρίτη φορά, ἐνῶ ταῦτόχρονα — ὅπως ξέρουν ὅλοι οἱ σύζυγοι καὶ οἱ πατέρες τῆς Φερράρας — τάφτιαχνε μὲ τὴν ὀκτακοσιοστὴ ἔρωμένη του. Αὐτὸς ἦταν ὁ τρίτος Νικόλαος, μαρκέσης τῶν Ἑστε, πού στὴν πρόσκλησή του νὰ γίνῃ ἡ σύνοδος στὴν πόλη του ἀνταποκρίθηκε πρόθυμα ὁ Πάπας.

15

Στὴ Φερράρα ἐμείναμε ἕνδεκα μῆνες, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Μαρτίου τοῦ 1438 ὡς τὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου τοῦ 1439. Οἱ μῆνες αὐτοὶ ἦταν δύσκολοι καὶ ἄγονοι. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης, βρίσκοντας γιὰ πρώτη φορά στὴ ζωὴ του κάποια διέξοδο ἀπὸ τὶς μεγάλες του φροντίδες, πῆγε σ' ἓνα «μοναστήριον ἀπέχον τῆς Φεραρίας ὡσεὶ μίλια ἕξ, κατώκησεν ἐν αὐτῷ μετ' ὀλίγων ἀρχόντων..., καὶ αἰεὶ τῇ θήρᾳ ἐνησχολεῖτο, μηδένα λόγον ποιούμενος περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν». Τὸ ταμεῖο τοῦ Πάπα καθυστεροῦσε συστηματικὰ τὰ «σιτηρέσια» πού εἶχε ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ δίνει σ' ὅλους μας, κ' ἔτσι περάσαμε συχνὰ ὀλόκληρες ἑβδομάδες χωρὶς νάχουμε τὰ μέσα γιὰ τὴ διατροφή μας. Ὁ πατριάρχης ἦταν κουρασμένος καὶ ἄρρωστος, καὶ γκρίνιαζε ἀδιάκοπα ἐνῶ στὰ δογματικὰ θέματα ἔδειχνε ὑποχωρητικότητα, τὴ δυστροπία του τὴν προκαλοῦσαν δευτερεύοντα θέματα, προπάντων ἐκεῖνα πού ἀφοροῦσαν τὴν προσωπικὴ του διάκριση, τὶς τιμὲς πού θάπρεπε νὰ τοῦ ἀπονέμονται. Οἱ μόνες καλὲς στιγμὲς ἦταν ἐκεῖνες πού μᾶς ἐξασφάλισαν οἱ σοφοὶ δάσκαλοι τῆς Φερράρας, ἀλλὰ προπάντων ὁ φιλομαθέστατος καρδινάλιος Ἰουλιανὸς Τσεζαρίνι, προσκαλώντας μας σὲ φιλοσοφικὰ συμπόσια, ὅπου — μὲ πρωταγωνιστὴ,

ἀπὸ τῆ δικῆ μας πλευρά, τὸν Πλήθωνα, καὶ μὲ συμπαραστάτες του τὸν Βησσαρίωνα καὶ τὸν Γεώργιο Ἀμιρούτζη – ἦρθαν στὴν πιὸ γόνιμη ἀντιπαράσταση ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ πατριάρχης δυσανασχετοῦσε γιὰ τὶς «ἐστιάσεις» αὐτὲς καὶ τὶς θεωροῦσε ἐπικίνδυνες.

Τὸν πρῶτο μῆνα τῆς διαμονῆς μας στὴ Φερράρα δὲ μπορούσε ν' ἀρχίσει καμμιά συζήτηση ἐπάνω στὰ ἐπίμαχα ἐκκλησιαστικὰ θέματα. Ὁ πατριάρχης, ταλαιπωρημένος ἀπὸ τὸ ταξίδι, εἶχε ἀρρωστήσει, ἀλλὰ κι' ὅταν ἔγινε καλύτερα ἔλεγε πῶς ἐξακολουθοῦσε νὰναὶ ἀρρωστος. Δὲν ἤθελε νὰ σηκωθεῖ καὶ νὰ βγεῖ πρὶν ὀρισθεῖ μὲ τὸν καλύτερο γι' αὐτὸν τρόπο ἢ θέση ποὺ θὰπρεπε νὰ καταλάβει στὸν καθεδρικό ναό, ὅταν θὰ γινόταν ἡ μεγάλη λειτουργία ποὺ θὰ σήμαινε τὴν πανηγυρικὴ ἑναρξὴ τῆς οἰκουμενικῆς συνόδου. Ἡ σύνοδος εἶχε, βέβαια, ἀρχίσει ὡς σύνοδος τῆς Δυτικῆς εἰδικώτερα ἐκκλησίας. Τώρα, ὅμως, θὰ εὐλογοῦσε ὁ Πάπας στὸν καθεδρικό ναὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς πραγματικῆς οἰκουμενικῆς πιά συνόδου πού, μολονότι δὲν εἶχαν φθάσει ἀκόμα οἱ Ρῶσοι, εἶχε μὲ τὴν παρουσία τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ πατριάρχου (οἱ Ρῶσοι ἦταν ἐξαρτημένοι ἀπὸ τὸ δικό μας πατριαρχεῖο) τὸν πιὸ καθολικὸ χαρακτήρα.

«Ὦρισεν οὖν ὁ πατριάρχης», γράφει ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος στ' ἀπομνημονεύματά του, «τὸν Νικομηδείας» Μακάριο, «τὸν Τορνόβου» Ἰγνάτιο, «τὸν μέγαν Χαρτοφύλακα, καὶ ἐμέ, ἵνα ἐλθόντες ἴδωμεν πῶς βούλονται τάσαι τὰς καθέδρας. Ἐπαραγινόμεθα οὖν εἰς τὸν ναὸν τῆς ἐπισκοπῆς Φεραρίας, ὃς προμήκης καὶ μέγιστος ἐστίν, ἐπ' ὀνόματι τιμώμενος τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Ἐστειλε δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς κῦρον Μανουήλ τὸν Ἰάγαριν καὶ κῦρον Γεώργιον τὸν Δισύπατον. Εὐρομεν δὲ ἐκεῖσε καὶ καρδινάλιους τὸν τε Ἰουλιανὸν καὶ τὸν Φιρμάνον, καὶ ἐπισκόπους τινάς. Εἶδομεν οὖν ἐν τῷ ἀνατολικῷ μέρει τοῦ ναοῦ περὶ τὸ μέσον ἰστάμενον τὸ Ἀλτάριον, ἐν δὲ τῷ δεξιῷ μέρει κείμενον τὸν ἐπηρμένον θρόνον, ὑπερθεν... οὐρανὸν καμουχέϊνον εἰς ὕψος αἰωρούμενον ἔχοντα... Εἶπεν οὖν ἡμῖν ὁ Ἰουλιανὸς ὅτι, ἰδοὺ ὁ θρόνος τοῦ πάπα καὶ καθίσει αὐτός τε καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἀπὸ τούτου τοῦ μέρους· ἀπὸ δὲ τοῦ ἑτέρου ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης καὶ οἱ λοιποὶ τῶν Γραικῶν... Εἶτα λέγει» (πρὸς τοὺς δικούς του) «δεῦρο ἵνα καθίσωμεν ἰδίᾳ ὡς ἂν εἶπομεν περὶ τούτου πλατύτερον. Οὐ γεγονότος, κάκεινων ὀλίγον τι ἰδίᾳ βουλευσαμένων εἶπεν αὐθις ὁ Ἰουλιανός, ὅτι ἐπειδὴ ἐν μέρος ἐστὶ τῶν Λατίνων τὸ ἐν δὲ τῶν Γραικῶν, καὶ τὸ μὲν ἐκ τοῦ ἑνὸς μέρους καθίσει τοῦ ναοῦ, τὸ δὲ ἐκ τοῦ ἑτέρου, δεῖ τὸν πάπαν μέσον καθίσει, ὡς πρῶτον καὶ συνοχέα πάντων, ἵνα καὶ ἑκάτερα τὰ μέρη

συνέχη. Τοῦτο οὐκ ἔδοξεν ἡμῖν καλόν, διὸ καὶ πρὸς αὐτὸν εἶπομεν, ὅτι ἐπεὶ καὶ ἡ αἰδεσιμότης σου εἶρηκεν, ὅτι δύο μέρη ἐσμέν, δεῖ μᾶλλον τὸν πάπαν μετὰ τοῦ ἰδίου εἶναι καὶ καθῆσθαι μέρους. Ὡσαύτως δὲ καὶ τὸν βασιλέα καὶ τὸν πατριάρχη ἀϋθις μετὰ τοῦ ἰδίου. Ὁ δὲ Ἰουλιανὸς ἔφη, ἀλλὰ μέσον τῶν μερῶν εἶναι τινὰ χρῆσύνδεσμον. Ἔσται γοῦν μέσος ὁ πάπας. Ἡμεῖς δὲ εἶπομεν οὐκ ἐστὶ χρεία τοῦ συνδέσμου τούτου. Εἶδε ἀπαραιτήτως θελήσει μέσον καθίσει ὁ πάπας, ἐπιταί καὶ ἐξ ἀνάγκης, ἵνα καὶ ὁ βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης μέσον καὶ πλησίον τούτου καθήσωσιν... Ὁ δὲ Ἰουλιανὸς εἶπεν, ἀλλ' εἰς ὀφείλει εἶναι ὁ σύνδεσμος...».

Ἡ πρώτη αὐτῆ σύσκεψη ἔληξε χωρὶς ἀποτέλεσμα. Ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ πατριάρχης στενοχωρήθηκαν πολὺ. «Μετὰ πολλοὺς λόγους καὶ ἐνστάσεις... ἐνέδωκαν» (οἱ Λατίνοι), «ἵνα καθίση ὁ πάπας μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν ἀφ' ἑνὸς μέρους τοῦ δεξιοῦ, καθὼς ἐξ ἀρχῆς εἶπεν ὁ Ἰουλιανός, ὁ δὲ βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης μετὰ τῶν ἰδίων ἀπὸ τοῦ ἑτέρου μέρους». Ἀλλὰ καὶ πάλι νέα προβλήματα γεννήθηκαν. «Εἶπον γάρ» (οἱ Λατίνοι) «ὅτι μετὰ τὸν τοῦ πάπα θρόνον, καὶ τοὺς ἀναβαθμοὺς αὐτοῦ, διαστήματός τινος καταλειφθέντος, τεθήσεται ὁ θρόνος τοῦ βασιλέως τῶν Ἀλαμανῶν», καὶ μετὰ τὸ θρόνο τοῦ νεκροῦ αὐτοκράτορος Σιγισμόνδου ποὺ θάμενε κενὸς θ' ἀκολουθοῦσαν οἱ ἔδρες τῶν καρδιναλίων. «Ἀπὸ δὲ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους καταντικρὺ, καὶ κατ' ἰσότητα τοῦ Ἀλαμανικοῦ θρόνου, τεθήσεται ὁ θρόνος τοῦ βασιλέως, καὶ ἐφεξῆς τοῦ πατριάρχου». Ὁ αὐτοκράτωρ, μολονότι προτιμοῦσε νὰ καθίσει ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Πάπα καὶ νὰ λείπει ὁ θρόνος τοῦ Γερμανοῦ αὐτοκράτορος, ὑποχώρησε ἀμέσως ὅταν τοῦ εἶπαν ὅτι «ἀνάγκην ἔχομεν τηρεῖν αἰεὶ καὶ φυλάττειν τὸν τόπον τοῦ βασιλέως ἡμῶν, καὶ εἰ μὴ ἐν τοῖς ζῶσιν ἐστὶ». Ὅσο γιὰ τὸν πατριάρχη, αὐτὸς ἐδυστρόπησε πολὺ, «μὴ ἀνεχόμενος τοῦ τοσοῦτου ὑποβιβασμοῦ τῆς καθέδρας. Καὶ ἠναγκάσθη ὁ βασιλεὺς πείθειν καὶ τὸν πατριάρχη πρὸς τοῦτο. Ὡς δὲ καὶ ὁ πατριάρχης ἐζήτησεν οὐρανὸν τε σχεδιάσαι, ὑπερθεῖν τοῦ αὐτοῦ θρόνου, καὶ βηλόθυρον ὀπισθεν, καὶ οὐδε τοῦτ' ἐνέδωκεν ὁ πάπας. Διὸ καὶ ἐλυπεῖτο ὁ πατριάρχης. Ἀγανακτήσας ὁ βασιλεὺς ἔφη ὅτι νῦν ἔγνω ἀληθῶς ὡς ἡ ζήτησις τοῦ θρόνου καὶ τῆς καθέδρας οὐχὶ διὰ τὴν συνοδικὴν τάξιν, ἀλλὰ δι' ὑπερηφανίαν μᾶλλον καὶ φαντασίαν ἐζητεῖτο κοσμικὴν, πόρρω τῆς πνευματικῆς ἡμῶν καταστάσεως».

Οἱ συζητήσεις αὐτὲς σημειώθηκαν πρὶν καταφύγει ὁ αὐτοκράτωρ στὸ μοναστήρι πού βρίσκεται ἔξω μίλια ἔξω ἀπὸ τὴ Φερράρα καὶ ὅπου — ὅπως ἐπιμένει νὰ λέει σι' ἀπομνημονεύματά του, μὲ κάποια κακία, ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος — «αἰεὶ ἐνετρυφᾶτο

τοῖς κυνηγεσίοις». Στις 9 Ἀπριλίου ἐγίνε, ἐπιτέλους, ἡ μεγάλη λειτουργία. Ὁ πατριάρχης μας δὲν ἐμφανίσθηκε. Ἦταν ἄρρωστος ἢ ἔκανε τὸν ἄρρωστο. Ὡστόσο, ἡ θρησκευτικὴ τελετὴ ἦταν καταπληκτικὴ σὲ μεγαλοπρέπεια. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἦταν ὁ Πάπας μὲ περίπου ἑκατὸν ἐξήντα Λατίνους, δηλαδὴ καρδινάλιους, ἐπισκόπους καὶ ἐπιφανεῖς ἀντιπροσώπους μοναχικῶν ταγμάτων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἦταν ὁ αὐτοκράτωρ, ὁ δεσπότης Δημήτριος, οἱ δικοὶ μας ἀρχιερεῖς, (ὁ Βησσαρίων ἦταν γεμᾶτος χαρὰ, ἐνῶ ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός ἦταν σκυθρωπός), οἱ ἐξωκατάκληλοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, οἱ ἀξιωματοῦχοι τοῦ παλατιοῦ καὶ οἱ ἡγούμενοι ποὺ εἶχαν συνοδεύσει στὴν Ἰταλία τὸν πατριάρχη. Οἱ δικοὶ μας ἦταν, βέβαια, πολὺ λιγώτεροι ἀπὸ τοὺς Λατίνους. Ὡστόσο, ἡ ἐμφάνισή τους μὲ τὰ μεγάλα γένεια καὶ τὸ βλοσυρὸ τους ὕφος, ἦταν ἐπιβλητικὴ. Ὁ μέγας καθεδρικός ναὸς τῆς Φερράρας δέχθηκε τὶς δεήσεις καὶ τοὺς ψαλμούς τῶν Λατίνων καὶ τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν πιὸ τέλεια ἀκουστικὴ προθυμία, ἐναρμονίζοντας τὶς διαφορετικὲς γλῶσσες, ἴσως καὶ τὰ διαφορετικὰ αἰσθήματα καὶ νοήματα, σ' ἓνα ἐνιαῖο ἠθικὸ σύνολο.

16

Πρὶν ἀπὸ τὴ λειτουργία καὶ τοὺς ψαλμούς διαβάστηκαν, στὸν καθεδρικό ναὸ τῆς Φερράρας, τὸ διάταγμα τοῦ Πάπα ποὺ συγκαλοῦσε τὴν οἰκουμενικὴ σύνοδο, καὶ μιὰ ἐγκύκλιος τοῦ πατριάρχη μας· ὁ ἴδιος, ὅπως εἶπαμε, ἦταν ἄρρωστος καὶ ἀπουσίαζε. Ὡστόσο, μὲ τὸ διάταγμα τοῦ Πάπα καὶ τὴν πατριαρχικὴ ἐγκύκλιο δὲν ἐξασφαλίσθηκε καὶ ἡ οὐσιαστικὴ ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου. Ὁ αὐτοκράτωρ θεωροῦσε ἀναγκαῖο νὰ καταβληθεῖ μιὰ τελευταία προσπάθεια νὰ ρθοῦν στὴ Φερράρα καὶ ἄλλοι Λατῖνοι ἡγεμόνες, καθὼς καὶ οἱ συνοδικοὶ τῆς Βασιλείας. Ὁ Πάπας δέχθηκε νὰ περιμένει τέσσερες μῆνες, προτείνοντας, γιὰ νὰ μὴν πάει χαμένο τὸ διάστημα αὐτὸ τοῦ χρόνου, νὰ γίνουν προκαταρκτικὲς συσκέψεις δικῶν του καὶ δικῶν μας ἱεραρχῶν ἐπάνω στὰ ἐπίμαχα δογματικὰ θέματα. Ὁ αὐτοκράτωρ ἀποφάσισε φρονιμώτατα, τὶς δικές μας ἀπόψεις, στὶς προκαταρκτικὲς αὐτὲς συζητήσεις, νὰ τὶς διερμηνεύουν ἐπίσημα, ἀφοῦ θὰ συμφωνοῦσαν προηγουμένως μεταξὺ τους, δυὸ ἱεράρχες, ὁ Νικαίας Βησσαρίων καὶ ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός, δηλαδὴ ὁ σοφώτερος καὶ πιὸ ἀγνὸς φιλενωτικός, καὶ ὁ ἀγνότερος καὶ πιὸ σοφὸς ἀνθενωτικός. Ὡσπου νὰ περάσουν οἱ τέσσερες μῆνες, θὰ ἔφθανε, ὅπως ὑπολογίζαμε ὅλοι, καὶ ὁ Ρωσίας Ἰσίδωρος μὲ τοὺς δικούς του, κ' ἔτσι ἡ Ἀνατολικὴ ἐκκλησία θάταν ὀλόκληρη παροῦσα.

Ὁ Ἰσίδωρος ἔφθασε στὶς 18 Αὐγούστου. Ἔτσι εἶδα πάλι τὸν